

UKRAIŃSKIE WYRAZY EKSPRESYWNE W JĘZYKU MIESZKAŃCÓW SŁAWATYCZ

Anna Czapla

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

Streszczenie. Artykuł przedstawia wyzwiska osób funkcjonujące w gwarze Sławatycz pochodzące z języka ukraińskiego. Omawiane leksemy pierwotnie oznaczały zwierzęta, rośliny, jedzenie, przedmioty, części ciała oraz obcych. Zmiany znaczeniowe zaistniały przy tworzeniu wyzwisek opierają się na stereotypowym postrzeganiu świata, czyli na antropocentryzmie negatywnie oceniającym świat zwierzęcy, roślinny, świat przedmiotów, a także wartościowaniu człowieka wydzielającym opozycję swój – obcy.

Słowa kluczowe: ukraińskie gwary podlaskie, wyrazy ekspresywne, wyzwiska

Leksyka, którą chcę zaprezentować, pochodzi z materiałów rękopiśmienne przekazanych w 1991 r. przez Edę Ostrowską Bibliotece Uniwersyteckiej Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Eda Ostrowska, urodzona 9 sierpnia 1959 r. w Sławatyczach, to polska poetka i prozaiczka. Ukończyła I Liceum Ogólnokształcące im. Tadeusza Kościuszki we Włodawie (1978), gdzie podjęła pierwsze próby literackie pod okiem Józefa Fert. Debiutowała wierszem w „Kamieniu” (1977), następnie cyklem wierszy w „Twórczości”, wówczas pod kierownictwem Jarosława Iwaszkiewicza (1979). W latach 1978–1983 studiowała bibliotekoznawstwo i informację naukową na UMCS. Nominowana do Nagrody Literackiej Gdynia w 2012 r. Należy do Stowarzyszenia Pisarzy Polskich, mieszka w Lublinie.

Wśród przekazanych rękopisów znalazł się również *Minisłownik języka chachłackiego w stadium wczesnego dzieciństwa*, do którego autorka zbierała materiał głównie w Sławatyczach. Wieś ta położona jest w Polsce, w województwie lubelskim, w powiecie bialskim, w gminie Sławatycze, na obszarze Równiny Kodeńskiej nad Bugiem.

Minisłownik, złożony z 18 karteczek, ma formę notatek zapisanych długopisem i ołówkiem, zawierających pojedyncze słowa, wyrażenia i zwroty z przypisanym im znaczeniem, rzadko bez, od czasu do czasu wraz z przykładami konkretnych użyć z kontekstami węższymi i szerszymi.

Celem nadrzędnym mojej pracy nad tekstem była prezentacja odnalezionego podczas kwerendy w Bibliotece Głównej Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego materiału, gdyż ze względu na jego różnorodność leksykalną oraz pochodzenie

zasługuje na uwagę¹. Żeby stało się to możliwe, materiał należało odczytać, przepisać i przede wszystkim uporządkować: alfabetycznie oraz według części mowy: rzeczowniki – wydzielając wśród nich znaczniejsze grupy semantyczne, np. określenia osób – 113, jedzenie – 22; ubranie – 13; części ciała – 13; świat roślin i zwierząt – 13; pozostałe rzeczowniki – 78; czasowniki – 106; inne części mowy łącznie – 28; zwroty, powiedzenia (przekleństwa, powiedzonka i specyficzne zdania zasłyszane – 78. Sumując: 386 słów, 78 wyrażań.

Ze słownika wybrałam niewielki wyimek – określenia osób, a spośród nich te pochodzące z języka ukraińskiego o charakterze ekspresywnym.

Za S. Grabiasem za ekspresywne uznaję: „te znaki semiotyczne, za pomocą których nadawca wyraża swój stosunek do otaczającej go rzeczywistości lub w których niezależnie od intencji nadawcy przejawiają się cechy jego osobowości. Za pomocą znaków emocjonalnych zaś nadawca dokonuje negatywnej lub pozytywnej oceny zjawisk” [Grabias 1988, 37].

Omawiam więc jednostki leksykalne, które zawierają w strukturze semantycznej składnik wskazujący na uczuciowy stosunek nadawcy do rzeczywistości pozajęzykowej. Chodzi tu o wyrazy, w których emocja odnosi się do zjawiska oznaczanego przez część opisową jednostki (element emocjonalny jest komponentem znaczenia wyrażanego przez formę językową). Interesują mnie zatem struktury, w których współwystępują funkcje: nominatywna (nazywająca) oraz ekspresywna. Biorę pod uwagę ekspresywizmy negatywne i pozytywne, choć pierwszy typ jednostek językowych w zgromadzonym materiale jest przeważający.

Nie są to przezwiska stałe, a okazjonalne (czyli raczej wyzwiska), gdzie brak jest trwałego związku osoba – nazwa, zaakceptowanego przez grupę. „Wyzwisko to zwykle spontanicznie wypowiedziane wyrażenie, ujawniające emocje mówiącego względem adresata; może być ono użyte po to, aby adresat wiedział, że mówiący czuje względem niego coś złego, i żeby adresat czuł się źle z tego powodu” [Grochowski 2002, 22]. Wyzwisko może (lecz nie musi) wiązać się z użyciem przekleństw. Może, ale nie musi, być wulgarne.

Określenia ludzi ze względu na ich cechy psychiczne:

azjad ‘człowiek uparty, nieprzetłumaczony’, ukr. *aziam* ‘mieszkaniec Azji’ też ‘o niekulturalnym człowieku’ [SUM t. 1, 24];

bajstruk ‘dziecko niedobre, złe, podłe, nieślubne dziecko, niepożądane, niewygodne’, ukr. *байстрюк* ‘dziecko nieślubne’ [SUM t. 1, 91];

balaban, *balabun* ‘człowiek lekkomyślny, nierozważny, głupi’, ukr. *балабан* ‘ptak z rodziny sokołowatych’ [SUM t. 1, 93]; ‘ptak’ również ‘duża fasola’ [ESUM t. 1, s. 121]; również ‘bałwan, człowiek nieociosany, głupi, szczególnie w odniesieniu do dorosłego’ [Dal t. 1, s. 41];

¹ Słownik w całości ukazał się w „Rocznikach Humanistycznych” 2015, nr 63, z. 6, s. 31–52.

balanda ‘człowiek głupkowaty, nieodpowiedzialny, niepozbierany’, ukr. *баланда* ‘rzadka zupa’ [SUM t. 1, s. 95], także ‘nudziarz’, ‘człowiek niezgrabny, powolny’ i in. [ESUM t. 1, s. 124];

durman ‘człowiek lekkomyślny’, z ukr. *дурман* ‘jednoroczna trująca trawa roślina z białymi kwiatkami’, też ‘to, co otumania’ [SUM t. 2, 439];

had ‘chłop zacofany, niezyczliwy’, z ukr. *гад* ‘gad’ [SUM t. 2, 9];

hajdarka ‘łajza, dziwka’, z ukr. dial. *гайдарка* ‘kij owczarza’ < *гайда* ‘owczarz’ [SUM t. 2, 16];

hulaka ‘człowiek swobodny, lekkomyślny’, z ukr. *гуляка* w pol. od 17 w. [BrSE, 173];

korabielnik ‘człowiek szalony, nieopanowany, biegający, nieustannie w ruchu bezcelowym’, *корабель* ‘statek’ [SUM t. 4, 284], *корабельник* ‘fachowiec budujący statki’ [SUM t. 4, 285] to z grec. *korab* ‘jednostka pływająca’ [PSWP t. 17, 307];

łumaha // **łumecha** ‘dureń’, ukr. *ломака*, dial. *ломига* ‘palica, drąg’ [SUM t. 4, 543];

manda // **szmanda** ‘człowiek nieudaczny, bezrozumny, leworęki, marudny’, chyba *menda* ‘człowiek postępujący nieetycznie’ [PSWP t. 20, s. 459], ukr. *манда*;

maślana holowuczka ‘brak znaczenia’, z ukr. ‘maślana głowa’, określenie to pochodzi z rosyjskiej bajki ludowej: *Петушок, золотой гребешок, масляна головушка, шелкова бородушка*;

monia ‘robi, ani za nim ani przed nim’ z ukr. *моня* dziecięce ‘mleczko’ [SUM t. 4, 799];

mużyk ‘ciemny chłop’ LP ‘mężczyzna’, z ukr. *мужик* ‘chłop’, też obraźliwie o ‘grubym, niewychowanym człowieku’ [SUM t. 4, 821];

płys ‘leń’ z ukr. *плюс* ‘materiał, plusz’ [Hrin t. 3, 195];

prawelo ‘opowiadacz’, z ukr. *правити* ‘mówić’ [SUM t. 7, 504], też pol. *prawić* ‘mówić’ [BrSE, s. 435];

priczepa // **pryczepa** ‘uparciuch’, ukr. *пручена* ‘osoba czepliwa’ [SUM t. 8, 96];

szalanda ‘człowiek głupkowaty, nieodpowiedzialny, niepozbierany, nieroztropny’, z ukr. 1. *шаланда* ‘niewielki statek’; 2. ‘łodka’ [SUM t. 11, 397];

szalaputa ‘człowiek głupkowaty, nieodpowiedzialny, niepozbierany’, od nazwy sekty rosyjskiej powstałej w drugiej połowie XIX w. [PSWP t. 41, 203], por. ukr. *шалалупт* ‘człowiek lekkomyślny’ [SUM t. 11, 397], czyli ktoś, kto podąża szaloną drogą;

szalaweja ‘osoba lekkomyślna’ z ukr. *шалавіла* ‘osoba, która działa bez zastanowienia’, znane ze słyszenia;

szmojda // **szmojdak** // **szmajdraj** ‘niedorajda’, z ukr. *шмойда* ‘osoba, która zawsze i wszędzie łązi’, znane ze słyszenia;

tolop ‘dureń, ktoś ciężki w myśleniu i reakcjach’ w zawołaniu *woś tolop*, od ukr., ros. *остолон* ‘dureń’, to od *torlop* ‘futro’ w XV w. z Rusi pożyczone [BrSE, 574];

tryplo ‘człowiek głupkowaty, mówiący dużo, chaotycznie, od rzeczy’, ukr. *трипло* ‘określenie człowieka dużo mówiącego’, znane ze słyszenia;

tyluk ‘dupek’, od ukr. // pol. *tył*, z ukr. formantem *-uk*.

Określenia ludzi ze względu na ich cechy fizyczne:

barabuch ‘dziecko tłusciutkie, zabarwienie pozytywne’, ‘o wróblu’, np. *ży-tij, tytił i upał toj barabuch, wrze tyžit*, może w związku z ukr. dial. *бараболя* ‘kartofel’ [SUM t. 1, 103] lub *балабух-балабушок* ‘okrągły’ [ESUM t. 1, s. 122] ze zmianą fonetyczną *r > l*;

baszmak ‘oberwaniec, człowiek w obdartym, niechlujnym ubraniu’, ukr. *башмак* urządzenie służące do stawiania oporu [SUM t. 1, s. 115]; ros. *башмак* ‘but męski’;

bodnia ‘osoba bardzo gruba, nieprzyzwoicie’, ‘beczka’, z ukr. *бодня* ‘drewniana beczka’ [SUM t. 1, s. 210];

hajdamak, hajdamaczka ‘człowiek wysoki’, pol. z ukr. *зайдамака* ‘uczestnik powstania w XVIII w. przeciwko Polakom’ [SUM t. 2, 16];

harhara z ukr. ‘coś dużego, niezgrabnego’ [PSWP t. 13, 281];

hołobla ‘drabina, wysoka chuda dziewczyna’, LP *hołoble* ‘dyszle boczne w wozie konnym’; z ukr. *голобля* 1. ‘poboczne dyszle w wozie’, 2. ‘długa żerdź, którą wykorzystywano jak zbroję’ [SUM t. 2, s. 109], por. *hołobel* przen. ‘o dziewczynie wysokiej, dużej’, XVI-wieczna pożyczka z języka ukr. [Gałęcki 1991–1992, 99];

hrymak ‘człowiek ciężko i głośno poruszający się’, por. *hrymnoń* ‘upaść i uderzyć się’ [Gałęcki 1991–1992, 99];

kalika ‘brak znaczenia’, z ukr. *каліка* ‘kaleka’ [SUM t. 4, 78];

okołot ‘chłop gruby, ciężki’; z ukr. *околот* ‘sноп słomy z żyta’ [SUM t. 5, 674];

pampuch ‘osoba o miłej powierzchowności, pulchna’ z ukr. *пампых(а)* ‘bułka’ [SUM t. 6, 36];

pierdun ‘stary, nieudolny mężczyzna’ od ukr. *пердун*, znane ze słyszenia, por. pol. *pierdzieć* [BrSE, s. 410];

upylasia ‘osoba gładka, zadbana, laleczkowata’, ukr. *упилася* ‘upiła się’;

Określenia ludzi ze względu na ich cechy psychofizyczne:

burmyło ‘człowiek mrukliwy, niezyczliwy, nietowarzyski, zaniedbany, ponury’ z ukr. *бурмилло* ‘żartobliwie o niedźwiedziu’, ‘przenośnie o niezgrabnym człowieku’ [SUM t. 1, 260];

kociuba ‘osoba starsza, otyła, ciężka, bez cienia życzliwości’, z ukr. *коцюба* ‘łopata do wyciągania chleba’ [SUM, t. 4, 314];

harłacz ‘człowiek krzykliwy, pażerny’, ukr. *горлатий* [SUM, t. 2, 132], por. *horlepa* [Gałęcki 2014, 63];

potoroczę ‘człowiek niezgodny, czort wi, co’, z ukr. *номороца* ‘coś ohydneho’, ‘przywidzenie’, ‘strach na wróble’ [SUM, t. 7, 419];

wiun ‘człowiek zwinny, bystry, giętki, sprytny’, z ukr. *виун* ‘piskorz, bardzo ruchliwa ryba’ [SUM t. 1, 795];

woroszyło ‘ktoś nieuważny, powoli, niezdarnie ruszający się, bez efektu’, z ukr. *воросыло* ‘przewracać coś lekkiego’, ‘dotykając kogoś lub czegoś lekko poruszać’, ‘zachęcać do działalności’ [SUM, t. 1, 743].

Bardzo często omawiane wyzwiska opierają się na metaforze, która jest również rozpowszechniona w wypowiedziach codziennych, potocznych. Aby mógł zaistnieć proces metaforyczny, użytkownik języka musiał tu dostrzec jakiegoś podobieństwo między dwoma niepodobnymi, różnymi elementami.

Ekspresywność peioratywów wtórnych – wyzwisk metaforycznych zależy od ekspresji nazw będących podstawą metafor. Najbardziej ekspresywne są te pochodzące od zwierząt. Służą jako podstawa porównań cech i zachowań ludzkich nie tylko przy kreacji wyzwisk, ale są utrwalone we frazeologizmach w planie apelatywnym, gdzie również służą celom ekspresywnym [Dąbska-Prokop 1979, 39–40]. Przewiska te w planie apelatywnym mają ustalone znaczenia. Do wyzwisk odapelatywnych wartościujących negatywnie i deprecjonujących człowieka zaliczyć można nazwy zwierząt i ich negatywne konotacje, które stały się podstawą przeniesienia znaczenia podstawowego na przenieśne *balaban* // *balabun* ‘ptak z rodziny sokołowatych’, *had* ‘gad’, *wiun* ‘piskorz’. W języku polskim istnieje frazeologizm *wieć się jak piskorz* ‘sprytnie wykręcać się od czegoś’, lub ‘po prostu się wije’, np. *wieł się jak piskorz, krzyczał, miotał się jak oszalały* [SFJP, t. 1, s. 683].

Mniej nacechowane ekspresywnie są rzeczowniki z klasy nieżywothnych. Znaczącą grupę wśród tych stanowią pochodzące od nazw przedmiotów: *baszmak* ‘urządzenie służące do stawiania oporu’, *bodnia* ‘beczka’, *hajnarka* ‘kij owczarza’, *harhara* ‘coś dużego, niekształtnego’, *hołobla* ‘boczne dyszle w wozie’, *kociuba* ‘łopata do wyciągania chleba’, *tumaha* // *tumecha* ‘palica’, *okołot* ‘sноп’, *płysz* ‘plusz’, *potoroczę* ‘strach na wróble’, *szalanda* ‘statek’. Zauważalne są również pochodzące od apelatywów oznaczających jedzenie: *balanda* ‘rzadka zupa’, *barabuch* ‘ziemniak’, *monia* ‘dziecięce mleczko’, *pampuch* ‘bułka’. Jednostkowo występuje określenie dziecka spoza związku małżeńskiego *bajstruk* oraz rośliny *durman* ‘roślina otumaniająca’.

Na zasadzie metonimii poprzez wprowadzenie nazwy organu ciała zamiast przypisywanej mu funkcji powstało następujące wyzwisko: *maślana holowuczka* ‘maślana główka’.

Peioratywa pierwotne charakteryzuje brak zmiany znaczenia. Te są wyzwiskami, które najbardziej mogą obrażać. Będzie to, jak pisze K. Pisarkowa, „negatywna presupozycja o czymś lub cesze powszechnie w systemie danej kultury dyskwalifikowanych” [Pisarkowa 1978, 128]. Są to przezwiska: *bajstruk* ‘dziecko nieślubne’, *burmyło* ‘mruk’, *harłacz* ‘krzykacz’, *hrymak* ‘głośno poruszający się’, *hulaka* ‘lekkomyślny’, *menda* // *szmanda* ‘menda’, *pierdun* ‘pierdziuch’, *priczepa* // *pryczepa* ‘uparciuch’, *szalaputa* ‘lekkomyślny’, *szalaweja* ‘lekkomyślny’, *szmojda* // *szmojdak* // *szmajdraj* ‘niedorajda’, *ostolop* ‘dureń’, *trypło* ‘dużo mówiący’, *woroszyło* ‘nieuważny, powolny’.

Nietypowym wyzwiskiem, dla którego trudno jest ustalić motywację jest *upyłasia* ‘osoba gładka, zadbana, laleczkowata’, od ukr. *упи́лася* ‘upiła się’ oraz *korabielnik* w znaczeniu ‘osoba poruszająca się szybko’ od tegoż samego ‘ten, kto buduje statki’.

Zaprezentowany materiał zebrany przez niespecjalistę, wybierany subiektywnie, oraz intuicyjnie charakteryzuje duży ładunek emocjonalny. Najwięcej jednak spośród tych z nacechowaniem emocjonalnym odnosi się do ludzi, będąc ich określeniami ze względu na ich cechy charakteru, w tym usposobienie, temperament, np. *bałaban*, *balanda*, *durman*, *had*, *korabielnik*, *szalaweja*, *trypło*, albo właściwości fizyczne, w tym wygląd zewnętrzny, budowę ciała, sprawność fizyczną i ułomności, np. *bodnia*, *harhara*, *kalika*, *pampuch*, *szmul*, jak również ze względu na właściwości fizyczne i psychiczne jednocześnie – *burmyło*, *ko-ciuba*, *wiun*, *woroszyło*.

Peioratywa wtórne opierają się na metaforze i metonimii odzwierciedlając skłonność ludzi do postrzegania rzeczywistości w sposób stereotypowy, czyli antropocentryzm widoczny w negatywnej ocenie świata zwierzęcego, a także wartościowania człowieka wydzielające opozycję swój-obcy, czy też lepszego-gorszy, np. *azjad* ‘Azjata’, *kitajec* ‘Chińczyk’.

LITERATURA

- BrSE – Brückner A., 2000. Słownik etymologiczny języka polskiego. WP, Warszawa.
- Dal – В.И. Даль, 1998. Толковый словарь великорусского языка. Москва.
- Dąbska-Prokop U., 1979. Stylistyka językowa: porównania ze zwierzętami, w: Sprawozdania z posiedzeń Komisji Naukowych PAN – Oddział w Krakowie. T. 21/1. Wrocław, s. 39–41.
- ESUM – Етимологічний словник української мови, 1982–1989. Т. 1–3 (в семи томах). Київ
- Gałecki Z., 1991–1992. Ekspresywne dźwięczne h w polskich gwarach na Podlasiu. „Roczniki Humanistyczne”, t. 39–40, z. 6, s. 95–105.
- Gałecki Z., 2014. Z historii i geografii wyrazów polskich: bałdyga, 2. Szkulepa, w: Studia z leksykologii regionalnej i historycznej. Wyd. KUL, Lublin, s. 53–65.
- Grabias S., 1988. Socjolingwistyczne perspektywy badań nad ekspresywnością języka, „Socjolingwistyka” 8, s. 35–43.
- Grochowski S., 2002. Słownik polskich przekleństw i wulgaryzmów. Wyd. Nauk. PWN, Warszawa.

Hrin – Hrinczenko B.D., 1907–1909. Słownik ukraiński mowy. T. 1–4. Kyjów.

LP – Internetowy słownik gwary Podlasia, www.nawschodzie.pl/sgwary.html.

Pisarkowa K., 1978. Hasło honor jako przedmiot analizy pragmatycznojęzykowej. „Polonica” 4, s. 117–135.

PSWP – Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny, 1994–2005. Pod red. H. Zgółkowej. T. 1–50, Poznań.

SFJP – Słownik frazeologiczny języka polskiego, 1967. T. 1. Warszawa.

SUM – Słownik ukraiński mowy, 1970–1980. Pod red. I.K. Biłodida. T. 1–11, Kyjów.

UKRAINIAN EXPRESSIVE WORDS IN THE LANGUAGE OF THE SŁAWATYCZE VILLAGE RESIDENTS

Summary. The article presents people insults that function in the dialect of Sławatycze village and come from Ukrainian language. Discussed tokens originally signified animals, plants, food, items, body parts and strangers to the community. Semantic changes that appear in the process of creating insults are based on the stereotypical perception of the world. It means that they are based on anthropocentrism which negatively evaluate the animal and plant world, the world of objects as well as the men's valuation of the opposition internal – foreign.

Key words: Ukrainian dialect of Podlasie, expressive words, insults